

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

*До 220-річчя Національного
юридичного університету
імені Ярослава Мудрого*

ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ ПРАВА

Підручник

За редакцією доктора юридичних наук, професора,
дійсного члена (академіка) НАПрН України *О. В. Петришина*

Видання 2-ге, виправлене й перероблене

Харків
«Право»
2025

Авторський колектив:

О. В. Петришин, д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; *Д. В. Лук'янов*, д-р юрид. наук, доц., чл.-кор. НАПрН України; *С. І. Максимов*, д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; *В. С. Смородинський*, канд. юрид. наук, доц.; *І. О. Биля-Сабадаш*, канд. юрид. наук, доц.; *Л. Л. Богачова*, канд. юрид. наук, доц.; *Д. О. Вовк*, канд. юрид. наук, ст. наук. співробітник; *Є. А. Гетьман*, д-р юрид. наук, проф.; *О. С. Гиляка*, канд. юрид. наук, ст. дослідник; *О. Р. Дашковська*, д-р юрид. наук, проф.; *В. В. Лемак*, д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; *А. М. Мерник*, д-р юрид. наук, доц.; *С. М. Олейников*, канд. юрид. наук, доц.; *М. О. Петришина*, канд. юрид. наук, доц.; *С. П. Погребняк*, д-р юрид. наук, проф.; *С. В. Прийма*, канд. юрид. наук, доц.; *І. В. Процюк*, д-р юрид. наук, проф.; *Ю. С. Разметаєва*, канд. юрид. наук; *Н. І. Сатохіна*, канд. юрид. наук; *О. О. Уварова*, канд. юрид. наук; *Г. О. Христова*, д-р юрид. наук, доц.; *С. В. Шевчук*, д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; *І. В. Яковюк*, д-р юрид. наук, проф.

Рецензенти:

Н. М. Оніщенко, доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України, завідувач відділу теорії держави і права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, заслужений юрист України;

А. П. Засць, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, професор кафедри загальнотеоретичних та державно-правових дисциплін Національного університету «Києво-Могилянська академія», заслужений юрист України;

А. М. Колодій, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, директор навчально-наукового інституту «Юридичний інститут ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»», заслужений юрист України

Рекомендовано до друку вченою радою

*Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 7 від 21 лютого 2020 р.)*

Загальна теорія права : підручник / за ред. О. В. Петришина ; [наук. ред.: 3-14 Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський] ; Нац. акад. прав. наук України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Вид. 2-ге, виправ. й перероб. – Харків : Право, 2025. – 576 с.

ISBN 978-617-8518-18-9

Друге, виправлене й перероблене, видання підручника, який уперше побачив світ у 2021 р., підготовлено з урахуванням сучасних світоглядних і методологічних підходів, актуальних методів вивчення правових явищ і процесів. Навчальний матеріал викладено на основі норм Конституції України, рішень Конституційного Суду України, узагальнень новітнього законодавства та усталеної судової практики, здобутків порівняльно-правових досліджень.

Для студентів, аспірантів і викладачів ЗВО, а також усіх, хто цікавиться проблемами права й держави.

УДК 340.12(075)

© Петришин О. В., Лук'янов Д. В., Максимов С. І., Смородинський В. С. та ін., 2021

© Національна академія правових наук України, 2025

© Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого, 2025

© ТОВ «Видавничий дім «Право», 2025

ISBN 978-617-8518-18-9

ЗМІСТ

Перелік основних скорочень.....	10
Передмова	11

ЧАСТИНА ПЕРША ВСТУП ДО ЗАГАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ ПРАВА

Розділ I

ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ ПРАВА ЯК ЮРИДИЧНА НАУКА

§ 1. Правознавство як суспільна наука.....	14
§ 2. Загальна теорія права: особливості й функції.....	18
§ 3. Формування загальної теорії права як науки	22
Завдання	24
Рекомендована література	25

Розділ II

ПРАВО ЯК СОЦІАЛЬНЕ ЯВИЩЕ

§ 1. Соціальна генеза права.....	26
§ 2. Право і мораль.....	29
§ 3. Право і релігія	32
§ 4. Право і політика	34
§ 5. Право й економіка	36
Завдання	39
Рекомендована література	39

Розділ III

ПРАВОВІ ЦІННОСТІ

§ 1. Ціннісний вимір права.....	40
§ 2. Свобода	41
§ 3. Рівність.....	44
§ 4. Людська гідність	46
§ 5. Справедливість.....	48
Завдання	53
Рекомендована література	53

Розділ IV

ПРАВО І ЙОГО ОЗНАКИ

§ 1. Право як явище і термін	54
§ 2. Основні концепції праворозуміння	57

§ 3. Формування сучасного праворозуміння	64
§ 4. Поняття права.....	74
Завдання	81
Рекомендована література	81

Розділ V

ПРАВО І ДЕРЖАВА

§ 1. Державна влада	83
§ 2. Держава як правова організація влади.....	86
§ 3. Державний суверенітет	89
§ 4. Функції держави і правові форми їх здійснення.....	91
§ 5. Форми й інститути держави.....	93
§ 6. Обмеження державної влади. Правова держава	97
Завдання	101
Рекомендована література	102

Розділ VI

ДЖЕРЕЛА ПРАВА

§ 1. Поняття і види джерел права	103
§ 2. Нормативно-правовий акт	107
§ 3. Правовий звичай	108
§ 4. Нормативно-правовий договір.....	110
§ 5. Судовий прецедент.....	112
§ 6. Судова практика	116
§ 7. Правова доктрина.....	121
Завдання	126
Рекомендована література	126

Розділ VII

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ

§ 1. Зміст і межі правового регулювання	128
§ 2. Види правового регулювання	130
§ 3. Методи правового регулювання	131
§ 4. Способи й типи правового регулювання. Правовий режим	134
§ 5. Ефективність правового регулювання	139
§ 6. Недержавні суб'єкти правового регулювання.....	141
Завдання	146
Рекомендована література	147

ЧАСТИНА ДРУГА НОРМАТИВНІ ЗАСАДИ ПРАВА

Розділ VIII СИСТЕМА ПРАВА Й СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА

§ 1. Система права: поняття та структура.....	148
§ 2. Публічне і приватне право	151
§ 3. Матеріальне і процесуальне право	156
§ 4. Галузі й інститути права.....	159
§ 5. Міжнародне і національне право.....	166
§ 6. Система законодавства і її співвідношення із системою права.....	170
§ 7. Чинники формування і розвитку системи законодавства	175
Завдання.....	177
Рекомендована література	177

Розділ IX ПРИНЦИПИ ПРАВА

§ 1. Принципи права і їх співвідношення з нормами права.....	179
§ 2. Загальні принципи права.....	184
§ 3. Галузеві та міжгалузеві принципи права.....	193
Завдання.....	196
Рекомендована література	196

Розділ X НОРМИ ПРАВА

§ 1. Поняття норми права	198
§ 2. Норма права і нормативний припис	201
§ 3. Структура норми права.....	205
§ 4. Види норм права	209
Завдання.....	214
Рекомендована література	214

Розділ XI НОРМОТВОРЧІСТЬ

§ 1. Нормотворчість і правоутворення	215
§ 2. Нормотворчість: поняття, види, функції.....	218
§ 3. Принципи нормотворчості	221
§ 4. Стадії нормотворчості	223
§ 5. Законотворчість.....	226
Завдання.....	229
Рекомендована література	229

Розділ XII

НОРМОТВОРЧА ТЕХНІКА

§ 1. Нормотворча техніка: поняття та зміст.....	230
§ 2. Мова нормативно-правових актів. Філологічні засоби та правила нормотворчої техніки.....	235
§ 3. Структура й реквізити нормативно-правових актів.....	241
§ 4. Спеціально-юридичні правила й засоби вираження нормативно- правових актів.....	245
Завдання.....	251
Рекомендована література.....	252

Розділ XIII

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ

§ 1. Система нормативно-правових актів.....	253
§ 2. Закон. Кодекс.....	257
§ 3. Підзаконні нормативно-правові акти.....	260
§ 4. Нормативні акти місцевого самоврядування.....	262
§ 5. Дія нормативно-правових актів.....	265
Завдання.....	275
Рекомендована література.....	275

Розділ XIV

ЮРИДИЧНИЙ ДОКУМЕНТ

§ 1. Особливості й види юридичних документів.....	277
§ 2. Вимоги до юридичних документів.....	280
§ 3. Електронний юридичний документ.....	283
Завдання.....	288
Рекомендована література.....	289

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

ДІЯ ПРАВА

Розділ XV

ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ

§ 1. Поняття та види правовідносин.....	290
§ 2. Склад правовідносин. Юридичний факт.....	293
§ 3. Суб'єкти правовідносин. Правосуб'єктність.....	296
§ 4. Об'єкти правовідносин.....	302
§ 5. Зміст правовідносин.....	303
Завдання.....	305
Рекомендована література.....	306

Розділ XVI
ЮРИДИЧНО ЗНАЧУЩА ПОВЕДІНКА

§ 1. Поняття і види юридично значущої поведінки.....	307
§ 2. Правомірна поведінка.....	309
§ 3. Правопорушення. Склад правопорушення.....	312
§ 4. Види правопорушень.....	318
§ 5. Об'єктивно неправомірне діяння	320
§ 6. Зловживання правом.....	326
Завдання	333
Рекомендована література	333

Розділ XVII
ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

§ 1. Поняття юридичної відповідальності.....	335
§ 2. Підстави юридичної відповідальності.....	338
§ 3. Види юридичної відповідальності	341
§ 4. Цілі й функції юридичної відповідальності.....	344
§ 5. Принципи юридичної відповідальності.....	347
§ 6. Юридична відповідальність і державно-правовий примус	351
Завдання.....	354
Рекомендована література	354

Розділ XVIII
ЮРИДИЧНІ КОЛІЗІЇ ТА ПРОГАЛИНИ

§ 1. Колізії в законодавстві як вид юридичних колізій.....	356
§ 2. Види колізій у законодавстві.....	360
§ 3. Засоби вирішення колізій у законодавстві.....	362
§ 4. Прогалини в законодавстві: поняття і види.....	371
§ 5. Способи подолання прогалин у законодавстві.....	372
Завдання	377
Рекомендована література	378

Розділ XIX
ЗАСТОСУВАННЯ НОРМ ПРАВА

§ 1. Реалізація і застосування норм права.....	379
§ 2. Правозастосовна діяльність.....	384
§ 3. Роль принципів права у правозастосуванні	390
§ 4. Акти застосування норм права	400
Завдання	402
Рекомендована література	403

Розділ XX
ТЛУМАЧЕННЯ В ПРАВІ

§ 1. Тлумачення права: загальна характеристика.....	404
§ 2. Види тлумачення права	408
§ 3. Практична потреба в тлумаченні права	411
§ 4. Вибір методів тлумачення. Текстуальне тлумачення права	415
§ 5. Інші методи тлумачення права.....	424
§ 6. Особливості тлумачення конституції	435
§ 7. Результат тлумачення права за обсягом. Інтерпретаційні акти.....	447
Завдання	450
Рекомендована література	450

Розділ XXI
ЮРИДИЧНА АРГУМЕНТАЦІЯ

§ 1. Юридична аргументація як вид юридичної діяльності.....	452
§ 2. Ознаки та структура юридичної аргументації	454
§ 3. Моделі юридичної аргументації.....	460
§ 4. Роль юридичної аргументації у правовому регулюванні	463
Завдання	465
Рекомендована література	465

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА
ПРАВО В СУЧАСНОМУ СВІТІ

Розділ XXII
ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ І ПРАВОВА КУЛЬТУРА

§ 1. Поняття, структура й функції правосвідомості.....	466
§ 2. Види правосвідомості.....	469
§ 3. Правосвідомість і право	471
§ 4. Поняття та види деформації правосвідомості. Правовий нігілізм	472
§ 5. Поняття правової культури. Типи правових культур.....	473
§ 6. Правова культура, субкультура, контркультура	475
Завдання	476
Рекомендована література	476

Розділ XXIII
ПРАВА ЛЮДИНИ

§ 1. Розуміння прав людини	478
§ 2. Генеза й розвиток прав людини	483
§ 3. Каталог прав людини.....	487
§ 4. Гарантії прав людини.....	491

§ 5. Зобов'язання держави у сфері прав людини	497
Завдання	503
Рекомендована література	504

Розділ XXIV ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА

§ 1. Ідея верховенства права	505
§ 2. Сучасна доктрина верховенства права	508
§ 3. Вимоги верховенства права	512
§ 4. Верховенство права і правосуддя	523
Завдання	527
Рекомендована література	528

Розділ XXV ПРАВОВА СИСТЕМА

§ 1. Поняття та структура правової системи	530
§ 2. Різноманітність правових систем	533
§ 3. Особливості правової системи України	535
§ 4. Право в епоху глобалізації	541
Завдання	544
Рекомендована література	544

Розділ XXVI ПРАВОВА КАРТА СУЧАСНОГО СВІТУ

§ 1. Типології та класифікації правових систем сучасності	546
§ 2. Характеристика романо-германського права	550
§ 3. Характеристика англо-американського права	555
§ 4. Особливості традиційного та релігійного типів права	559
Завдання	561
Рекомендована література	562

Список рекомендованої літератури	563
Перелік електронних джерел	565
Предметний покажчик	566
Авторський колектив	575

Передмова

Підготовлений професорсько-викладацьким складом кафедри теорії і філософії права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого із запрошенням науковців Національної академії правових наук України підручник має на меті формування у студентів знань про сутність і форми права, його функціонування та розвиток, компетентностей щодо використання загальнотеоретичного категоріального апарату юриспруденції в юридичній освіті й професійній діяльності.

Унаслідок вивчення цієї навчальної юридичної дисципліни студенти мають:

- оволодіти знаннями щодо актуальних питань правового регулювання суспільних відносин, сучасних підходів до розуміння права й правоутворення, реалізації права та механізмів правозастосування, забезпечення і захисту прав людини;
- розуміти сутність і основні риси права, специфіку його джерел, системи, принципів і норм права, структуру правової системи та зв'язки між її основними елементами, особливості основних правових сімей;
- уміти правильно тлумачити і застосовувати норми й принципи права, сприяти реалізації прав людини та впровадженню вимог верховенства права в суспільні відносини та юридичну практику.

Підручник відображає зміни, що відбуваються останніми роками в царині юриспруденції, бере до уваги основні напрями й тенденції розвитку правової системи і судово-правової реформи. Під час його підготовки були використані найбільш значущі наукові публікації та розробки як вітчизняних, так і визнаних зарубіжних правознавців. Відповідні зміни є особливо помітними в розділах, що присвячені визначенню права, джерелам права, системі й нормам права, тлумаченню в праві, юридичній аргументації, правам людини й верховенству права.

Автори прагнули врахувати досвід викладання загальнотеоретичних юридичних дисциплін, використати вітчизняну юридичну практику і практику впливових міжнародних організацій, представити європейські стандарти у правовій сфері й розкрити їх зміст. Із цією метою викладення відповідних наукових питань здійснено з посиланнями на новітнє законодавство України, рішення КСУ, практику Верховного Суду, а також міжнародні правові акти й практику ЄСПЛ.

Підручник орієнтує читача на сучасне праворозуміння, яке гарантує межі свободи, сприяє попередженню та вирішенню конфліктів, уможливорює гідний вільний розвиток людини, існування та функціонування суспільства. Зі свого боку держава розглядається як суб'єкт, на якого покладається відповідальність за закріплення правил поведінки в законодавстві, належне їх застосування, підтримання правового порядку. Приорітетного значення в такому разі набувають зобов'язання держави у сфері прав людини, ідеї належного й обмеженого правом управління, забезпечення за допомогою державної політики спільних інтересів і загального блага тощо.

Навчальний матеріал розділено на чотири змістові частини: вступ до загальної теорії права; нормативна основа правового регулювання; дія права; право в сучасному світі. У підручнику відтворено здобутки таких напрямів правової науки, як філософія права, соціологія права, логіка права, використано найбільш значні результати галузевих юридичних досліджень. Це є важливим, ураховуючи статус загальної теорії права як фундаментальної юридичної науки, що виконує функції узагальнення й інтеграції юридичного матеріалу, методологічну і комунікаційну функції.

Ця робота продовжує традиції попередніх навчальних видань кафедри: підручників «Загальна теорія держави і права» за редакцією М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина (2002), «Загальна теорія держави і права» за редакцією М. В. Цвіка, О. В. Петришина (2009), «Теорія держави і права» за редакцією О. В. Петришина (2014), «Загальна теорія права» за редакцією О. В. Петришина (2020), навчальних і навчально-методичних посібників тощо. У підручнику послідовно викладено спільні доктринальні підходи й наукові позиції викладачів кафедри, використано найбільш важливі результати її наукових досліджень, які знайшли підтримку юридичної громадськості. Наразі пропонується друге видання цього підручника.

Для наукового редагування цього видання було створено групу у складі доктора юридичних наук, члена-кореспондента НАПрН України Д. В. Лук'янова, доктора юридичних наук, професора кафедри теорії і філософії права, члена-кореспондента НАПрН України С. І. Максимова, кандидата юридичних наук, доцента кафедри В. С. Смородинського.

Підручник допомагає отримати знання і вміння, необхідні для виконання професійних завдань, пов'язаних із нормотворчістю, правозастосуванням, тлумаченням права та юридичною аргументацією тощо. Він також дає змогу з наукових позицій розглянути особливості правових актів, нормотворчої техніки, сформувані у студентів навички подолання колізій і прогалин у законодавстві тощо.

Сподіваємося, що наша робота приверне увагу читачів і стане в пригоді не тільки студентам юридичних закладів вищої освіти, а й науковцям у сфері права, фахівцям галузевих юридичних дисциплін, юристам-практикам, загалом – усім, хто переймається актуальними питаннями і проблемами розвитку правової державності й правової системи України.

*Доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України
О. В. Петришин*

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

ПЕТРИШИН О. В. – передмова, § 1, 2 розд. I (у співавт. з Вовком Д. О.), § 3 розд. I (у співавт. з Христовою Г. О.), розд. IV, розд. V (у співавт. з Олейниковим С. М.), § 1–4 розд. XXIII (у співавт. з Христовою Г. О.);

ЛУК'ЯНОВ Д. В. – розд. XXV, розд. XXVI;

МАКСИМОВ С. І. – розд. II (у співавт. із Сатохіною Н. І.), розд. III (у співавт. із Сатохіною Н. І.);

СМОРОДИНСЬКИЙ В. С. – § 1–5 розд. VII, § 7 розд. XX, розд. XXIV;

БИЛЯ-САБАДАШ І. О. – розд. XI, розд. XII;

БОГАЧОВА Л. Л. – § 2, 4 розд. VI, § 1, 2 (у співавт. з Гетьманом Є. А.), 3, 5 розд. XIII;

ВОВК Д. О. – § 1, 2 (у співавт. з Петришином О. В.), 3 розд. I;

ГЕТЬМАН Є. А. – § 2 розд. XIII (у співавт. з Богачовою Л. Л.);

ГИЛЯКА О. С. – розд. XIV (у співавт. з Мерник А. М.), предметний покажчик (спільно з Мерник А. М.);

ДАШКОВСЬКА О. Р. – розд. XV;

ЛЕМАК В. В. – § 1–6 розд. XX;

МЕРНИК А. М. – розд. XIV (у співавт. з Гилякою О. С.), предметний покажчик (спільно з Гилякою О. С.);

ОЛЕЙНИКОВ С. М. – розд. V (у співавт. з Петришином О. В.), розд. VIII, розд. XVI;

ПЕТРИШИНА М. О. – § 4 розд. XIII;

ПОГРЕБНЯК С. П. – розд. IX (у співавт. з Приймою С. В.), розд. X (у співавт. з Приймою С. В.), розд. XVIII (§ 1–3 – у співавт. з Приймою С. В.);

ПРИЙМА С. В. – розд. IX (у співавт. з Погребняком С. П.), розд. X (у співавт. з Погребняком С. П.), § 1–3 розд. XVIII (у співавт. з Погребняком С. П.);

ПРОЦЮК І. В. – розд. XVII;

РАЗМЕТАЄВА Ю. С. – § 7 розд. VI;

САТОХІНА Н. І. – розд. II (у співавт. з Максимовим С. І.), розд. III (у співавт. із Максимовим С. І.);

УВАРОВА О. О. – § 1, 3, 6 розд. VI, § 6 розд. VII, розд. XIX;

ХРИСТОВА Г. О. – § 3 розд. I (у співавт. з Петришином О. В.), § 1–4 (у співавт. з Петришином О. В.), 5 розд. XXIII;

ШЕВЧУК С. В. – § 5 розд. VI, розд. XXI;

ЯКОВЮК І. В. – розд. XXII

Навчальне видання

**Петришин Олександр Віталійович,
Лук'янов Дмитро Васильович,
Максимов Сергій Іванович та ін.**

ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ ПРАВА

Підручник

Видання 2-ге, виправлене й перероблене

Корегування

П. О. Білоуса, М. А. Ковальчук, С. О. Капустянської

Підписано до друку 15.10.2024. Формат 60×90/16.
Ум. друк. арк. 36. Обл.-вид. арк. 30. Тираж 100 пр. Зам. № 169

ТОВ «Видавничий дім «Право»,
вул. Харківських Дивізій, 11/2, м. Харків, Україна
Для кореспонденції: а/с 822, м. Харків, 61023, Україна
Тел.: (050) 409-08-69, (067) 574-81-20, (063) 254-50-84
Вебсайт: <https://pravo-izdat.com.ua>
E-mail для замовників послуг: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для покупців: sales@pravo-izdat.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 8024 від 05.12.2023

Виготовлено ТОВ «Промарт»,
вул. Весніна, 12, Харків, 61023, Україна
Тел. (057) 717-25-44
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5748 від 06.11.2017